

УДК [271(477.82):348.31:323.2(477)]"1831"

Олександр БУЛИГА

Зміна юрисдикційної належності Почаївського монастиря 1831 р. Причини та наслідки

Досліджено причини зміни юрисдикційного підпорядкування Почаївського монастиря в 1831 р. Встановлено, що вона була пов'язана із політичними процесами, які відбувались на території розташування обителі та стосувались чернечого середовища. З'ясовано, яким чином Почаївська обитель стає елементом державної машини. Наголошено на наслідках даного процесу. Умотивовано, що діяльність православного Почаївського монастиря проходила на базі створеній його попередниками, завдячуючи чому він отримав офіційний статус лаври.

Ключові слова: монастир, юрисдикційне підпорядкування, політика, держава, Волинь, Україна

Olexander Bulyha

Change of jurisdiction of Pochayiv Monastery in 1831. Causes and consequences

The reasons for the change of jurisdiction of the Pochayiv Monastery in 1831 are studied. It is revealed that the mentioned process was connected with the political changes which took place on the territory of the monastery and concerned the monastic environment. The becoming of the Pochayiv Monastery as an element of the state machine is analyzed. It is emphasized that the activity of the Orthodox Pochayiv Monastery took place on the basis which was created by its predecessors, thanks to which it received the official status of the Lavra.

Keywords: monastery, jurisdiction, politics, state, Volhynia, Ukraine

Зміна юрисдикційного підпорядкування Почаївського монастиря відбувалась неодноразово в його історії. Дослідники здебільшого акцентують увагу на 1712 р. – перехід від Православної до Унійної церкви та 1831 р., коли обитель повертається в православ'я. Окрім зміни юрисдикційно-церковної, в монастирі проходила і зміна юрисдикційно-конфесійної належності в рамках однієї Церкви. 1686 року монастир від Константинопольської патріархії переходить у юрисдикцію Московської. У 1924 р. Почаївська лавра знову підпорядковується Константинопольській, а 1940 р. ще раз Московській патріархії.

В Українській державі Почаївський монастир вже більше тридцяти років знаходиться в юрисдикції Московської патріархії. У зв'язку з цим актуальним є питання зміни юрисдикційно-конфесійної належності 1831 р. У той час обитель тридцять вісім років перебувала в підпорядкуванні Унійної церкви, знаходячись на території Російської імперії.

До питання зміни юрисдикційної належності Почаївської обителі 1831 р. в своїх працях звертали увагу такі церковні дослідники: архімандрит Амвросій (Лотоцький), протоієрей Андрій (Хойнацький), митрополит Іларіон (Огієнко).

Серед науковців необхідно відзначити доробки О. Карліної, Е. Бистрицької, Ю. Мартиніва та В. Ричко.

В цілому діяльність Почаївського монастиря від часу його заснування наприкінці XVI ст. і до сьогодні проходить під впливом геополітичних процесів, які значною мірою визначають належність обителі до однієї з Церков греко-візантійського обряду. Відсутність державного утворення українського народу призвело до контролю над монастирем сусідніх держав, послаблення кожної з яких стало наслідком зміни національно-конфесійної орієнтації та юрисдикційної належності обителі. Як наголошує Е. Бистрицька: “Юрисдикційна різновекторність Почаївської обителі є яскравим прикладом її включення у геополітичні трансформації. Зокрема входження Західної Волині до складу російської держави, внаслідок поділів Речі Посполитої наприкінці XVIII ст. уможливило перетворення Почаївського монастиря на потужну опору православ’я у західному регіоні Російської імперії”. Його передача у власність Російської православної церкви (РПЦ) у 1831 р., продовжує дослідниця, “була закономірним наслідком боротьби з греко-уніатами” [2, с. 15–16].

В часи російської державності почаївські василіани, в переважній більшості були патріотами поділеної Речі Посполитої, відданість якій їм прищеплювалась у монастирських школах. В душі патріотичності до цієї вже неіснуючої держави виховувались учні почаївського училища, що діяло при обителі. Четверо викладачів цього навчального закладу підтримали Польське повстання 1830–1831 рр., учасники якого намагались відновити польську державність. Троє учнів перебувало в загонах повсталих. Двоє пізніше покинули повстанців, а Антон Камінський залишився серед них [4, арк. 10]. Відповідні події ще раз підтвердили, що ідеологічно-виховні пріоритети освітнього напрямку в Почаївській обителі Чину святого Василя Великого залишались незмінними і після переходу Волині до складу Російської держави.

Окрім викладачів та учнів монастирського навчального закладу, Польське повстання 1830–1831 рр. підтримали й насельники Успенської обителі. У зв’язку з цим в монастирі працювала судово-слідча комісія. Її документи вказують, що з початку до повстанців приєдналися ієромонах Скірмонт і учень Почаївської школи Камінський, а коли повстанці покинули Почаїв, то разом з ними пішло вісім ченців. Було встановлено, що загін Й. Дверницького вітали ченці Г. Крупський, Т. Савицький, П. Калінський, П. Цекульський. Крім того, Г. Крупський організував обід і сніданок для повстанців. Також у підтримці повстанців були звинувачені й інші ченці: Ф. По-станкевич, Г. Стародубовський, Г. Подолянський, Я. Новіцький, Ф. Козачевський і Н. Кулаковський [14, с. 70]. Інкримінували підготовку повстання й настоятелю Почаївського монастиря Яну Сківському, оскільки той у 1830 р. багато їздив по Волині, відвідуючи різні василіанські монастирі. На момент передачі монастиря православним, останнім василіанським настоятелем був Якинф Вешатинський. У липні 1831 р. тільки на підставі підозр десятих почаївських ченців і одного ієродиякона ув’язнили в Київській фортеці-в’язниці на Печерську [14, с. 70].

Приймальна комісія з передачі Почаївського монастиря РПЦ завершила процес передачі обителі 25 листопада 1831 р., зобов’язавши унійну Консисторію перевести 35 почаївських насельників (21 ієромонах, 4 ієродиякони, 9 монахів та 1 послушник)

II. РЕЛІГІЙНІ ПРОЦЕСИ В ІСТОРИЧНОМУ РОЗВИТКУ

у Барський, Володимирський, Загоровський, Любарський, Кременецький монастирі. Один чернець вирішив перейти в православ'я та залишитись у Почаївській обителі [12, с. 206–207].

Майже сорокарічне функціонування Почаївського монастиря в складі Унійної церкви, в період російської державності (1793–1831), можна пояснити не стільки толерантністю Петербурга, але відсутністю вагомих причин легітимної зміни юрисдикційної належності, поява яких (підтримка представниками Почаївського монастиря Польського повстання 1830–31 рр.) “розв’язала руки” російській владі для вирішення проблеми конфесійного перепідпорядкування Успенської обителі. Це стало одним з кроків царату “спрямованих на подолання певної “відчуженості” правобережних теренів та надійне “прив’язання” їх до Російської імперії”, – вказує Р. Шеретюк, щоб “пришвидшити реалізацію “новово перероблених”, однак насправді старих планів ще Катерини II скасувати Греко-Уніатську Церкву. Відтак, – наголошує дослідниця, – для російського самодержавства польське повстання стало не стільки причиною, скільки нагодою втілити в життя його давні наміри знищити цю Церкву як силу, що заважала остаточному злиттю Правобережжя з Росією” [22, с. 181].

Зміна юрисдикційно-церковної належності Почаївської обителі 1831 р. була підготовлена суспільно-політичним поступом Волині як складової частини Російської держави. “Ліквідаційна антиуніатська політика царського уряду, – наголошує Ю. Мартинів, – позначилась на долі Почаївського монастиря, який після поразки польського листопадового повстання 1830–1831 рр. був приєднаний до РПЦ” [16].

Подальші події (Полоцький собор, 1839 р.) підтвердили, що в XIX ст. християнська Церква східновізантійського обряду підпорядкована Папі Римському не мала можливості функціонувати на території, де існують давні традиції іншої Церкви цього ж обряду, яка має первинність свого існування на цій землі та беззаперечно підтримку державної влади. Ситуація перегукувалася з 1596–1633 рр., коли була делегітимізована Православна церква в Речі Посполитій.

Уніфікаційні процеси, що були притаманні політиці російської держави, стосовно етноконфесійної сфери новоприєднаних територій після другого та третього поділів Речі Посполитої, визначили майбутній напрямок розвитку та діяльності Почаївської Успенської обителі в юрисдикційній належності РПЦ. Як стверджують О. Крижанівський та С. Плохій, це підтвердив намір російського імператора Ніколая I, стосовно Правобережної України “ввести край цей силою піднесення православ'я й елементів російських у неподільне єднання з великоросійськими губерніями”, поки ці землі “не зіллються з іншими частинами імперії в одне тіло і одну душу” [15, с. 226].

Православні обителі Російської імперії, будучи складовою частиною держави, входили до загальноімперського конгломерату, головне завдання якого полягало в утвердженні російського єднання. Аналізуючи діяльність монастирів у державному організмі російської держави, до складу якого вони входили, дослідник Г. Прошин вказує, що: “Чернеча відмова від світу могла бути декларативною, могла бути смиренною і навіть таємною ... але відмовою від світу вона ніколи не була... Чернець здійснював свої подвиги зречення в середовищі чернечої братії, братія ж входила до складу церковної організації, а церква була частиною державного апарату Росії. Як

наслідок чернецтво підпорядковувалося не тільки церковним принципам, а й державним законам. Монастир, – продовжує дослідник, – підпорядковується архієрею своєї єпархії (єпископу, архієпископу, митрополиту). Кордони єпархій майже завжди (в синодальний період 1721–1917рр.) збігалися з межами адміністративного поділу держави, частиною якого була церква” [18, с. 308]. Саме самодержавно-синодальний устрій управління РПЦ, вважає Е. Бистрицька, “передбачав втручання у справи уже Почаївської лаври з метою забезпечення підтримки урядової політики” [2, с. 16].

Почаївська обитель з жовтня 1831 р. розвивалась у площині загальноросійської парадигми, відхилення від якої визначав минулий спадок монастиря. Особливий поступ Успенської лаври в цей період пояснює її місцезнаходження у волинському регіоні, український компонент якого, як і в попередні періоди (перший православний та унійний) відображався в діяльності чернечої братії та формуванні національного середовища.

Першим намісником відновленого православного Почаївського монастиря став єпископ Волинський і Житомирський Амвросій (Морєв). 25 жовтня 1831 р. він розпочав в Успенській обителі архієрейські богослужіння. Владика Амвросій запровадив роботу в монастирі дорадчого органу – Духовного собору. До його складу входили церковні діячі, які допомагали настоятелю управляти обителью. У листі № 5292, від 14 листопада 1831 р., єпископ Амвросій звертається до ректора Волинської духовної семінарії архімандрита Флавіана із завданням “заснувати в Почаївській лаврі Собор, в який повинні надходити всі справи, що до лаври відносяться, як по внутрішньому, так і зовнішньому управлінню”. В цьому приписі вказувалося, що Духовний собор зобов’язаний вести переписку “з усіма державними установами по справам лаври” [5, арк. 2].

Головою новоутвореного керівного органу Почаївського монастиря був призначений ректор Волинської духовної семінарії архімандрит Флавіан. До складу Духовного собору увійшли представники волинського духовенства. Це Кременецький протоієрей Антоній, Острозько-Дерманський намісник ієромонах Іоанникій та ієромонах Загаєцького монастиря Маврикій. Останньому доручено “в зберігання та завідування Лаврську Церкву з ризницею та начинням”. Помічником ризничному ієромонаху Маврикію “призначений Даміан Білецький, який приїхав в лавру з Дерманського монастиря” [5, арк. 5].

Хоча обитель ще не мала офіційного статусу лаври, але саме так вже тоді йменувалась. 24 жовтня 1831 р. відповідний документ ухвалив Синод. Було звелено: “Почаївську Успенську обитель за великою чисельністю богомольців, пишнотою її церков, великими і величезними будівлями, заснувати православним Монастирем Першого Класу, присвоїти їй найменування лаври, яким її відзначали й Уніати, надаючи перевагу перед усіма своїми монастирями” [2, с. 20; 9].

До Почаївської обителі переїхала й православна Консисторія та Духовна Семінарія. Одним з перших прибулих православних ченців був ієромонах Феодосій Карбило. Він походив з Полтави, закінчив Київську Духовну академію, був прекрасним проповідником [12, с. 210]. Відпущений до Почаївського монастиря київським митрополитом Євгенієм, Феодосій був призначений єпископом Амвросієм, благочинним та виконуючим обов’язки намісника обителі [17, с. 103]. Також з Київської Успенської

II. РЕЛІГІЙНІ ПРОЦЕСИ В ІСТОРИЧНОМУ РОЗВИТКУ

Печерської лаври, 22 грудня 1831 р., надійшли в Почаїв посадові інструкції Духовного собору цієї обителі для складання відповідних обов'язків намісника, казначея, благочинного та ін. посадових осіб православного монастиря [6].

Наступником єпископа Амвросія на Волинській кафедрі (1832–1840) став єпископ Інокентій (Сельно-Кринов). Намісником обителі (1832–1834) обрано архімандрита Антонія (Рафальського). Як свідчить донесення єпископа Інокентія Священному Синоду, від 25 березня 1833 р., у монастирі налічувалось 16 ієромонахів (з єпархії Курської – 4, Харківської – 2, Чернігівської – 1, Полтавської – 1, Костромської – 1, інші з Волинської), 2 ієродиякона, та 37 послушників [1, с. 186–187]. До кінця 1833 р. кількість насельників Успенської Почаївської лаври склала 64 особи. Штат обителі був визначений у 90 осіб [7, арк. 3].

Волинський архієрей, у відповідності до покладених на нього обов'язків, координував роботу Духовного собору. Зокрема, 15 квітня 1833 р., він рекомендував членам цього дорадчого органу проводити засідання щосуботи, а по понеділках надавати йому прийняті рішення "...у справах важливих, що вимагають негайного виконання, – наголошував єпископ Інокентій, – присутні зібрання проводяться в той же самий час, коли справи ці трапляться" [8, арк. 7].

Після більш як вікового перебування Почаївського монастиря в юрисдикції Унійної церкви, повернення до православ'я вимагало толерантного ставлення до василіанської спадщини. Це найкраще усвідомлював єпископ Волинський і Житомирський Інокентій, який застерігав православне духовенство: "З причтом, прихожанами своїми і особливо з усіма уніатами поводитись привітно і миролюбно, щоб не зневажати ніким, входити з щирою участю при зустрічах і побаченнях в положення кожного, і тим здобути любов та прихильність всіх їх. При можливих розмовах і судженнях про релігію, доводити уніатам з лагідністю та розсудливістю старовину статутів нашої Православної церкви, котрі свято виконувались їхніми дідами. Притому уникати всіляких образливих доводів, які не переконують, а тільки дратують і озлоблюють заблукалих" [13, с. 52].

У Почаївському монастирі всіляко віталось бажання прийняти місцевими уніатами православ'я. Один з василіанських ченців, який вирішив залишитись в обителі, на початку 1832 р., у зв'язку з приєднанням до православ'я отримав зняття річного покаяння призначеного йому в 1831 р., ще у василіанську добу [20, арк. 28]. Жителі Почаєва також звертались до Духовного собору з проханням не лише "зарахувати в лаврські селяни, а й приєднатися до православної Греко-російської церкви" [20, арк. 100].

Процес виокремлення унійного минулого в православній Почаївській обителі проходив досить непросто. Це було пов'язано з тим, що монастир, закономірно, жив багато в чому за рахунок фундушів та пожертв, власники яких мали різну конфесійну приналежність. На це зверталася увага в указі Синоду від 24 жовтня 1831 р., що "...з передачею Почаївського монастиря у ведення православного Духовенства увійти в розгляд, які з належних цьому монастирю і його фундуші Духовних обов'язків ... покладені на цю обитель Православними, а які Уніатами та Римо-католиками", задля "поділу цих обов'язків" [9, арк. 2]. Духовний собор на нагадування про це із Санкт-Петербурга відповідав, що пожертви зроблені в православний та унійний період

складають єдиний монастирський фондуш "...з відсотка якого, за розпорядженням Верховного уряду, нинішня Почаївська лавра зобов'язана підтримувати свої величезні будівлі, утримувати штатну кількість ченців, без всякої вже з боку казни на предмет цього допомоги... Такий поділ духовних обов'язків призведе в серцях Католиків і Уніатів повне охолодження до Православної церкви, так, і ті з них, які тепер прибувають до Почасва для поклоніння Чудотворної Ікони Божої Матері, перестануть відвідувати Почаївську лавру" – сповіщав Духовний собор [9, арк. 6]. Наголошувалось на необхідності збереження загального народного поклоніння монастирським святиням, що з часом призведе до поєднання віри. "Подібним чином діяли в свій час, й самі Уніати", – зауважували члени Собору [9, арк. 6 зв.].

Перші кроки монастиря як відновленої православної обителі проходили досить складно, проте державна влада підтримувала запровадження православних звичаїв та традицій, утвердження яких відбувалось паралельно з поступовою ліквідацією в обителі "духу" уніатства. В зв'язку з цим Почаївська монастирська друкарня, від початку своєї діяльності в православної обителі випускали нерелігійну літературу. Її початковими дрібними друками були розпорядження керівника Російської держави. Так, ще в листопаді 1832 р. на монастирському папері були надруковані 100 царських указів та 1000 маніфестів з нагоди народження великого князя Міхаїла Ніколайовича [10, арк. 19].

Надалі більшість видань Почаївської друкарні все ж таки мали церковне спрямування. У березні 1833 р., члени Духовного собору, продовження друкарської справи в монастирі вбачали в тому "...щоб тут аж ніяк не друкувати нових книг, видання яких вимагало б попереднього розгляду цензури, а обмежувалось тільки передрукуванням в необхідній кількості ... для Церковного вживання книг ... Катехізисів, Скороченої Священної Історії та Букваря" [11, арк. 2]. Також передбачалось продовжити започатковане василіанами тиснення на атласі ікон. Цього вимагають "...прибулі в Почаївську Обитель Богомільці які звикли отримувати ікони, надруковані ними на атласі та папері... – їх друк мав проходити, –...по погодженям нашою Церквою зразкам" – відзначали члени Духовного собору [11, арк. 1 зв.–2].

Як свідчить доповідь монастирського друкаря Василя Міхневича Волинському єпископу Інокентію, 1 червня 1833 р.: "...надруковані дві публікації: 1. Про оповіщення жителів Волинської Єпархії, що в 28 день серпня має бути святкуватися кожного року в Почаївській Обителі набуття Мощей Преподобного о. Іова Ігумена почаївського; та 2. Про поділ парафій Волинської Єпархії на три розряди" [10, арк. 6]. 15 червня цього ж року він доповідає в Духовний собор, вже про друк книг: "...в лаврі надруковано 2000 екземплярів розлого Катехизу, 3000 екземплярів Російського Букваря... по зразкам та повністю дійсно з Московським Синодальним друком" [10, арк. 6]. Вони стали першими об'ємними виданнями монастирської друкарні православної періоду. Початок її роботи був схожим до унійної доби, коли перші друки також були дрібними, посеред іншого присвячені Йову Желізу та передували виданню книг необхідних для потреб власної Церкви. Відмінним від перших друків василіан став випуск видань для потреб держави.

13 жовтня 1833 р. була підготовлена "довідка Урядовго Синоду", згідно якої видано царський указ, про надання Почаївському монастирю вже офіційного статусу лаври:

II. РЕЛІГІЙНІ ПРОЦЕСИ В ІСТОРИЧНОМУ РОЗВИТКУ

“- Почаївську Успенську обитель... заснувати православним монастирем 1-го класу, присвоївши їй найменування лаври.

- По цьому займати їй в порядку православних обителей після трьох існуючих лавр четверте місце.

- Священно-Архімандриту лаври бути завжди Волинському Єпископу.

Царське село 14 жовтня 1833 р.” [21, арк. 1].

В указі також наголошується, що офіційне найменування “лавра” надається у зв’язку з великою чисельністю богомільців, що прибувають до обителі, вишуканістю монастирських храмів та значною кількістю споруд. Указ повторював документ ухвалений Синодом 24 жовтня 1831 р. про іменування Почаївського монастиря лаврою. Таким чином був легітимізований та на державному рівні затверджений новий статус Почаївського монастиря. Справді, назва “лавра” віддавна побутувала в його найменуванні. Про це говорить митрополит Іларіон (Огієнко) припускаючи, “що Почаївський монастир звав себе “лаврою”, ще у першу православну добу та продовжує так йменуватись в часи василіан, на що вказується в книзі “Народовіщаніє” (1768), що видання побачило світ коштом Монахів Святої чудотворної лаври Почаївської” [12, с. 113]. Вже згадувалось, що до офіційного отримання статусу “лавра”, ченці, які з’являються в обителі після 1831 р. називають її саме так. Як свідчить “Повний реєстр за 1832 рік”, у якому фіксувались документи, що поступили для розгляду Духовного собору, Почаївський монастир йменується “лаврою” [20].

Зміна юрисдикційної належності монастиря в першій третині XIX ст. відбулась в іншій формі, ніж проходив відповідний перехід на початку XVIII ст. (1712). Це можна пояснити тим, що суспільно-політична ситуація була різною в ці два періоди конфесійного перепідпорядкування Почаївської обителі. Іншою була і монастирська атмосфера. На початку XVIII ст. почаївські ченці ні духовно, ні ментально не усвідомлювали себе частинкою державного організму Російської держави. Входячи в той час до київської митрополичої області на правах закордонного – Почаївський монастир не міг пов’язувати себе з сусідньою державою й тому після втрати її впливу на Волині, в результаті виходу з цієї території російської армії, почаївські ченці 1712 р. досить спокійно (добровільно, окрім ігумена) прийняли юрисдикцію Унійної церкви, яка підтримувалась чинною владою на відмінну від Православної церкви, котра в той час перестала легітимно функціонувати на території розташування обителі.

Важливим чинником зміни конфесійної належності Почаївського монастиря на початку XVIII ст. стала ліквідація православної єпархії, якій підпорядковувався монастир. Добровільний перехід почаївських насельників від православ’я до унії був підготовлений усім перебігом суспільно-політичного життя Правобережної України загалом, та Волині зокрема. Попередня орієнтація на Москву була обумовлена відсутністю державного утворення українців, що змушувало господарів Гори Почаївської шукати захисту тих можновладців, які були представниками законної державної влади та сповідували православ’я. Новий козацький стан, почаївські ченці не розглядали як владну силу, тому що він не мав державницьких повноважень. Хоча саме українські козаки на чолі з гетьманом Петром Сагайдачним 1620 р. сприяли відновленню Пра-

вославної церкви Речі Посполитої, серед ієрархів якої був митрополит Софійський Неофіт – колишній перший ігумен Почаївського монастиря (1597–1617) [3].

Поступ Почаївської обителі в першій третині XIX ст. проходив у контексті розвитку тогочасних суспільних подій. В. Ричко підкреслює, що “...дієва підтримка учасників польського повстання 1830–1831 рр. насельниками Почаївського василіанського монастиря стала не стільки основним фактором, як підставою зміни його підпорядкування в першій третині XIX ст. Відповідним указом вищих кіл Російської імперії він був не лише скасований та переданий у відомство духовенства Російської Православної Церкви, але й набув гідності лаври з метою посилення її позицій у регіоні” [19, с. 102–103].

Нове церковне підпорядкування обителі не було волею чернечої братії, а держави на території якої розташовувався монастир. Звинувачення його представників у підтримці Польського повстання фактично стало лише приводом юрисдикційної зміни. Так російська влада використала дану ситуацію для легітимізації власного рішення. Перехід Почаївського монастиря від унії до православ'я проходив за участю нового складу ченців. Їхня діяльність відбувалась в руслі функціонування власної Церкви та в суспільному середовищі, яке в більшості було іноконфесійним. Основою, на якій розбудовувалась православна Почаївська лавра було надбання василіан: будівлі, друкарське обладнання та монастирські фондуші, які вона не поділяла за конфесійним принципом. Закріплення офіційного статусу лаври сталось також завдячуючи розбудові обителі в попередню унійну добу її існування.

Зміна юрисдикційної належності Почаївського монастиря 1831 р., як і попередні, була пов'язана зі зміною впливу на територію розташування обителі того чи іншого державного утворення. Входження 1793 р. Волині до складу Росії та наступна повна ліквідація польської державності, визначили подальшу долю Почаївського монастиря. Перехід в юрисдикційне підпорядкування Православної церкви Московської патріархії відбувся майже через сорок років перебування Волині в Російській імперії. Саме спроба відновити державний устрій Речі Посполитої, відразу “вирішила” дане питання. В результаті, з осені 1831 р. Почаївська обитель починає вбудовуватись в конструкцію РПЦ, що була інституцією державною. Православний монастир, з самого початку влада використала, схиливши до друку політичних матеріалів. В подальшому Почаївська лавра закономірно стала палким захисником держави, складовою частиною якої і була імперська Православна церква.

1. Амвросий Архимандрит. Сказание о Почаевской Успенской Лавре на основании документов, хранящихся в Лаврском Архиве. Приложение к Волынским Епархиальным Ведомостям. Почаев, 1870. № 13–24; 1871. № 1–6. 282 с.

2. Бистрицька Е. Православне облаштування Почаївської лаври у другій третині XIX ст. Українське релігієзнавство: наук. релігієзнав. бюл. 2020. № 92. С. 13–41.

3. Булига О. Лист митрополіт софійської князю Острозькому в контексті історії Почаївського монастиря. Острозький краєзнавчий збірник / Державний історико-культурний заповідник м. Острога; Острозьке науково-краєзнавче товариство “Спадщина” імені князів Острозьких. Острог, 2019. Вип. 11. С. 39–48.

II. РЕЛІГІЙНІ ПРОЦЕСИ В ІСТОРИЧНОМУ РОЗВИТКУ

4. Державний архів Тернопільської області (далі – ДАТО). Ф. 258. Оп. 3. Спр. 59: Переписка з Волинським архієпископом та губернатором про отримання відомостей стосовно зустрічі василіанами в Почаївському монастирі, звинувачених в участі в повстанні.
5. ДАТО. Ф. 258. Оп. 3. Спр. 2: Листування лаври з Волинсько-Житомирським єпископом про створення в Почаївській лаврі Духовного Собору.
6. ДАТО. Ф. 258. Оп. 3. Спр. 1: Інструкції Духовного Собору Києво-Печерської лаври для складання інструкції про обов'язки Почаївської лаври. 2 грудня 1831 р.
7. ДАТО. Ф. 258. Оп. 3. Спр. 63: Рапорт-звіт архієпископа та архімандрита Лаври Інокентія.
8. ДАТО. Ф. 258. Оп. 3. Спр. 2: Листування Лаври з Волинсько-Житомирським єпископом про створення в Почаївській лаврі Духовного Собору.
9. ДАТО. Ф. 258. Оп. 3. Спр. 55: Справа про виконання духовних обов'язків, покладених на Почаївську Лавру Католицькою Церквою.
10. ДАТО. Ф. 258. Оп. 1. Спр. 446: Доклад типографа Василя Михневича Єпископу Інокентію.
11. ДАТО. Ф. 258. Оп. 3. Спр. 44: Справа про синодальний дозвіл на друкування церковних книг в Почаївській друкарні.
12. Іларіон Митрополит. Фортеця Православ'я на Волині Свята Почаївська Лавра. Вінніпег, 1961. 398 с.
13. История Свято-Успенской Почаевской Лавры. Почаев, [б. г.]. 89 с.
14. Карліна О. М. Репресії щодо василіан на Волині після Листопадового повстання 1830 року та “стирання пам'яті” про них. Національна та історична пам'ять. 2013. Вип. 6. С. 69–76.
15. Крижанівський О. П., Плохій С. М. Історія церкви та релігійної думки в Україні: колективна моногр. Київ, 1994. Кн. 3. 335 с.
16. Мартинів Ю. Правове становище та фінансово-господарська діяльність Почаївської лаври у 1831–1914 рр.: дис. ... канд. філософ. наук: 07.00.01 / Тернопільський національний педагогічний університет ім. В. Гнатюка, МОН України. Тернопіль, 2018. 312 с.
17. Объятия Отча... Очерки по истории Почаевской Лавры / [авт. тексту священник Владимир Зеленский]. Свято-Успенская Почаевская Лавра, 2000. 192 с.
18. Прошин Г. Г. Черное воинство: (Русский православный монастырь. Легенда и быль). Москва, 1988. 351 с.
19. Ричко В. С. Почаївська лавра: її історична роль та етнічна ідентифікація у сучасному українському суспільстві: дис. ... канд. філософ. наук: 031 / Рівненський державний гуманітарний університет, МОН України. Рівне, 2020. 276 с.
20. Центральний державний історичний архів, м. Львів. Ф. 684. Спр. 3274: Книга протоколів розгляду вхідних паперів на засіданнях т. званого “духовного собору Почаївської лаври” за 1832 р.
21. Центральний державний історичний архів, м. Київ. Ф. 2098. Оп. 1. Спр. 5: Доповідь Синоду імператору Ніколаю I про влаштування Почаївської обителі, що повернулась в православ'я та надання їй титулу Лаври.
22. Шеретюк Р. М. Греко-Уніатська Церква в контексті етноконфесійної політики Російської імперії на Правобережній Україні (кінець XVIII – XIX ст.). Рівне: Волинські обереги, 2012. 432 с.